

Stoja na glavi: poslovilni govor na pogrebu Lada Kralja

(27. 3. 1938–12. 12. 2022)

Boris A. Novak

Draga Jožica, dragi Miha, Tim in na daljavo Ben, v imenu vseh zbranih Vam izrekam najgloblje sožalje ob Ladotovi smrti. In vem, da bi si Lado bolj kot karkoli drugega želel, da bi med žalujočimi bila tukaj tudi njegova ljuba hči Breda.

Lado Kralj ni bil le eden.
Ladota Kralja sta bila kar dva:
srednjeevropski gospod finih manir
in avantgardni umetnik, ki ga je gnal nemir.

Lado Kralj je živel tri življenja.
Prvo je bilo življenje režiserja,
življenje gledališkega raziskovanja, igrivosti in radosti.
Drugo je bilo življenje profesorja,
posvečeno razsvetljeni vednosti.
Tretje je bilo življenje pisatelja,
ki je združil gledališko radost
in akademsko vednost
v umetniško rado-vednost.

Po očetu Slovenec, po materi pa Nemec.
Oba svetova sta bila njegova
na pristen in ponotranjen način.
In do konca dni ga je preganjal spomin,
kako ga je kot sina antifašističnega očeta
Osvobodilna fronta skrivala v okrilju varnih družin.
Njegovo poznejše znanstveno in umetniško delo
je bila sinteza obeh tečajev njegovega sveta,
obeh tečajev njegovega srca.

Oče je bil interniran v koncentracijskem taborišču Dachau.
Nekoč mi je Lado z bolečino razlagal,
kako so na založbi izgubili oba izvoda tipkopisa

očetove zbirke novel *Mož, ki je strigel z ušesi*,
da bi tako eliminirali pričevanje avtorja, ki je bil
kot dachauski zapornik deležen nezaupanja komunističnih oblasti.
Profesor Vladimir Kralj je nato z nadčloveškim naporom
na podlagi rokopisnih delovnih verzij
ponovno po spominu napisal celotno knjigo.
Umetniški napor njegovega sina
Ladota je tudi bil napor spomina,
napor razumeti strašni morilski stroj ujede, imenovane Zgodovina,
ki se je zmeraj znova spuščala na normalnost vsakdana,
da je ostajala le neznanska in nezaceljiva rana,
napor ohraniti in zapisati konkretne podrobnosti otroštva,
imena ulic iz predvojne, vojne in poveljne Šiške,
imena otroških prijateljev in razkošnih iger sredi splošnega uboštva,
priimke družin, stisnjenih v predmestne hiške,
neznanski napor spomina, da bi vse ljudi, ki so bili nekoč *tam*,
priklical nazaj na otroški kraj in bi slehernega
z magično besedo rešil pozabe in mu rekel *Tu si*,
kot je to storil tudi v zbirki zgodb *Kosec koso brusi ...*

In vidim Ladota, avtorefektiranega, ironičnega intelektualca
in staromodnega gospoda, kako kritično dvigne veko
in se mi nasmehne in dobrodušno pripomni: »*No, no,*
Boris, tole je pa malce preveč patetično ...«
Lado ni maral patetike.
Bil je intelektualec tihe, dostojne etike ...
In bil je gospod.

Potem ko je gosposko in dostojno opravil profesorsko dolžnost,
se je vrnil k mladostni ljubezni, v umetniško prostost,
odprl omaro spomina in s pomočjo zapomnjenih zgodb
zapisal nesmiselno logiko tolikih usod ...
Tako kot svoje znanstvene in pedagoške dolžnosti je Lado Kralj
zvesto opravil tudi svojo umetniško, literarno, pripovedno dolžnost:
po letih ustvarjalnih dilem mu je uspelo, da je tik pred odhodom
dokončal roman *Ne bom se več drsal po bajerju*.
Lado Kralj, ki je postal pisatelj že po poklicni upokojitvi,
je izkazoval več odkrivateljskega umetniškega žara
kot velika večina mladih umetnikov, ki se življenje odpira pred njimi.
Njegova pripovedna osredotočenost pa je nemara izviralá prav iz
dejstva,

da je začel svoje zgodbe pripovedovati pozno
in da se je bolj kot vsega drugega bal, da bi ne bilo prepozno,
saj je bilo njemu, prav njemu usojeno, da ovekoveči staro Šiško, ki
je ni več,
in lepoto ljudi, ki jih ni več, in večno zgodovinsko grozo ...
Usoda je bila tu milostna z njim: bilo mu je dano,
da zapiše točno tiste zgodbe, ki jih je moral zapisati,
ker jih je zmogel zapisati le on ...

V najbolj resni, prijateljski polemiki, ki je med nama trajala
v letih 2003–2005 in se je začela ob izletu Oddelka za primerjalno
književnost
na devinski grad in Rilkejevo stezo, mi je Lado pojasnil svoje
izhodišče,

bolečino otroka, ki so mu očeta odpeljali v taborišče,
in je moral stran od matere, in se, ves izgubljen, naveže na družino,
ki mu je dajala zavetje, in se po vojni čuti krivega,
ker je zapustil to svojo drugo družino, in živi, razpet
med domotožje in znova najdeni dom,
med čustveno navezanost in naraščajoči intelektualni dvom,
ki ga je gnal, da je postavil pod vprašaj
politični sistem, ki je bil sposoben dachauske internirance
poslati nazaj, nazaj, nazaj
v socialistični zapor
in tolike spodobne ljudi na Goli otok ...
Zato je za naju oba bil tako pomemben lep in strašen izlet
komparativističnega oddelka na Goli otok.
Prav tu, na točki Nič jugoslovanskega komunizma,
je Lado našel pomembno zgodovinsko sled, znamenje,
kje je skrivni grob Leva Premruja, zbrcanega do smrti
v zaporniškem špalirju, tragičnega moža tragične Milene Mohorič,
ki ju je Lado romaneskno prebudil iz pozabe, najbolj ledene oblike
smrti,
in njunima usodama dal posmrtno življenje v romanu *Če delaš omleto*.
Jaz pa sem romal pod senco bora, ki ga je v kamenje
dobesedno Golega otoka zasadila moja na devet let peklà obsojena
teta ...

Z odhodom Lada Kralja se je poslovila zadnja priča
ene izmed največjih uporniških zgodb v slovenski zgodovini –
bil je eden mlajših članov uredništva disidentske revije *Perspektive*,

točneje: zadnje redakcije, tiste, ki je bila l. 1963 odstavljena in
inkriminirana.

Eksekutor *Perspektiv* je bil tedanji sekretar partijske celice Univerze v Ljubljani Stane Kavčič. Zadnja številka *Perspektiv* vsebuje Kavčičev pogovor z redakcijo, pravzaprav konfrontacijo, v kateri so se člani uredništva, med njimi tudi Lado Kralj, pogumno zoperstavili Kavčičevim grožnjam.

Vse se vrača, vse se plača: devet let pozneje je Stane Kavčič kot liberalni predsednik vlade Socialistične republike Slovenije doživel podobno usodo, kot jo je sam v svoji pravoverni fazi pripravil skupini nadarjenih in pogumnih pesnikov, pisateljev in mislecev.

Lado Kralj je l. 1970 skupaj z režiserskima kolegoma Dušanom Jovanovićem in Zvonetom Šedlbauerjem ustanovil eksperimentalno gledališče

Glej;

prva predstava je bila *Kaspar* Petra Handkeja v režiji Iztoka Toryja ter v prevodu in dramaturgiji Lada Kralja ... rojstvo novega, iščočega, sebe raziskujočega gledališča, ki še zmeraj živi, išče in raziskuje naprej ...

ki pa za Ladota ni bilo dovolj – iskal in gledal in raziskoval in gradil je tudi naprej od *Gleja*, onstran vseh mej ...

... in l. 1971 ustanovil eksperimentalno gledališče *Pekarna*, ki je delovalo v stari, opuščeni pekarni na Tržaški 15, ki je ni več, v mojem spominu pa še naprej trepetajo podobe najbolj radikalnih, radikalno obrednih predstav tistega časa, *Potohodca* Daneta Zajca v Kraljevi režiji, *Gilgameša* v režiji Iva Svetine, *Ali naj te z listjem posujem?* po proznem besedilu Rudija Šeliga, spet v Kraljevi režiji ... V prvi zasedbi *Pekarne* je kruh igralskega izraza pekel tudi

Janez Vrečko,

poznejši kolega na Oddelku za primerjalno književnost, ki je bil zmeraj tudi Oddelek za komparativno estetiko ...

Lado me je prvič navdušil z intervjujem v Mladini jeseni l. 1971, po vrnitvi z raziskovalnega bivanja v ZDA s štipendijo *IREX (International Research & Exchanges Board)*, kjer se je udeležil znamenitega protestnega pohoda na Washington zoper vietnamsko vojno in kjer je delal kot asistent Richarda Schechnerja,

režiserja prodornega eksperimentalnega gledališča *The Performance Group* iz New Yorka. Skupina je l. 1970 s predstavo *Dionysus* gostovala tudi na beograjskem *Bitef-u*, mednarodnem festivalu eksperimentalnih gledališč. Še zmeraj mi je žal, da nisem, gimnazijec, prišel na ustanovni sestanek novopečene, gledališke *Pekarne*, kamor je Lado v *Mladini* povabil mlade navdušence za gledališče. Imel sem tremo. Bilo me je strah.

Vse to sem več kot kompenziral na seminarju o sodobnem gledališču, ki ga je Lado, tedaj še asistent, vodil na Oddelku za primerjalno književnost.

Tu smo izvedeli ključne in najnovejše informacije o eksperimentalnem gledališču tistih norih in prelomnih let, v svetovnem merilu. Lado je bil mentor naše eksperimentalne intermedialne gledališke skupine *Nomenklatura*, kjer smo raziskovali razmerja med zvokom, besedo in gledališkim prostorom.

Od njega smo dobili knjigo Michaela Kirbyja o happeningu, ki nam je pomagala pri koncipiranju našega prvega, veličastnega, veličastno spodletelega happeninga *Zvok, ne jezi se*. V fazi, ko smo se približali fizičnemu teatru, kakršnega je uprizarjala tudi *Pekarna*, nam je dal knjigo Viole Spolin o igralskih vajah, utemeljenih na sistemu Stanislavskega in tehniki joge. Večina kolegov s Filozofske fakultete je profesorja Kralja poznala kot resnega, profesionalnega, nadvse solidnega pedagoga meščanskih manir, jaz sem pa videl Ladota, kako je delal stojo na glavi in sem ga veselo posnemal ...

In prav to, stoja na glavi, je bila ob vsej profesorski avtoriteti Ladotova zmožnost videti in razumeti literarno zgodovino in sodobni svet. Bil je strokovnjak za ekspresionizem in je utemeljeno trdil, da Slavko Grum ni bil ekspresionist, kot se je glasila ustaljena sodba literarne zgodovine, ampak – simbolist. Lado Kralj, urednik *Zbranih del Slavka Gruma*, mi je razložil, kako je v to kanonično zbirko

vključil tudi čudovito, čutno, strastno in bolečo Grumovo
korespondenco
z ljubeznijo njegovega življenja, gospo Josipino Debelak,
prvo Slovenko z diplomom elektrotehnike praške univerze.
Gospa je Lado Kralju, uredniku Grumovih *Zbranih del*, resno
predlagala,
naj vključi tudi ljubezenska pisma, ki jih je pisatelj pisal *ljubi Joži*
PO SVOJI SMRTI, kajti smrti itak ni, ljubezen je večna.
In me je kot umetniški vodja Drame poslal k tej véliki, čudoviti
gospe,
v Rdečo hišo na Poljanski cesti, da bi jo prepričal, naj dovoli
gledališko uprizoritev njune ljubezenske korespondence,
napisane v najbolj norih letih njunih življenj,
in mi je gospa Joži pokazala tudi Grumova posmrtna pisma
in je bilo nekaj mojih obiskov pri tej véliki, čudoviti duši
izjemna učna ura o književnosti in gledališču, ljubezni in smrti,
ki je ni ...
In je prišla na premiero dramatizacije Grumovih *Pisem Josipini*,
ki jih je na odru Male Drame režiral mladi Janez Pipan,
in ko je na odru zagledala igralca Braneta Grubarja, me je prijela za
roko
in začela jokati in se tresti in jecljati: »*Saj to je Slavko ... saj sem vedela,
da je živ ...*«
Po predstavi nas je častila in v Grubarjevi garderobi na pamet
zrecitirala 300 verzov Goethejevega *Fausta* v nemščini ...

Lado Kralj, umetniški vodja Drame SNG v Ljubljani v letih
1978–82,
me je povabil v Dramo za dramaturga. Bila je to moja prva služba,
bila je to pogumna, očarljiva, navdihujoča gledališka združba,
ki sta jo Lado Kralj kot umetniški vodja in Polde Bibič kot ravnatelj
po dolgi krizi Drame ponovno peljala iz provincialne zatohlosti
v mednarodno odprtost in v uprizarjanje družbenokritične domače
dramatike.
Lado je v umetniškem vodstvu zbral ekipo, polno entuziazma:
lektorico Nado Šumi, za urednico gledaliških listov Nino Kovič,
za stike z javnostjo Iztoka Premrova ... Živelimo smo Z vsako predstavo,
ZA vsako predstavo, študij vsake predstave je bil avantura,
v tistih letih sem v najlepšem smislu doživel velikodušno igralsko
naravo,
osvajajočo zmeraj nove like, razdajajočo se za drugega, za oder kot dar,

dar občinstvu, dar trenutku, ki po padcu zavese potone v Nikdar ...
Še posebej rad se spominjam gostovanj Drame – na Dubrovniškem
poletnem festivalu,
na Sterijevem pozorju v Novem Sadu, najvišji instanci
jugoslovanskega gledališča,
v beograjskem *Jugodrpju* (**Jugoslovanskem dramskem pozorištu**),
na Poljskem ...
Na sarajevskem *MESS-u* (Festivalu malih in eksperimentalnih
scen) smo l. 1980
nastopili s poetično dramo *Voranc* Daneta Zajca v režiji
Mileta Koruna
ter z absurdno tragedijo Petra Božiča *Komisar Kriš* v režiji
Boža Šprajca,
na stopnišču avstrijske Vijećnice, Narodne biblioteke Bosne in
Hercegovine,
ki je 12 let pozneje pogorela pri bombardiranju Sarajeva,
l. 1981 pa z inscenacijo pesmi Daneta Zajca v predstavi *Ogenj v ustih*,
kjer sta pod režijsko taktirko Iva Prijatelja blestela igralca
Rudi Kosmač
in Iva Zupančič. Vse te umetniške prodore je omogočila vizija
Lada Kralja.
Kar je na zgodovinskem prelomu 70-tih in 80-tih let tako lepo zraslo
na plodnem odru ljubljanske Drame SNG, je bilo Ladotovo maslo

...

a je Lado glede svojih zaslug bil zmeraj gosposko diskreten in tih.
Na gostovanjih je bil osredotočen na obveznosti in obenem
sproščen, komunikativen in kontemplativen, s širokimi očmi
se je oziral naokoli in se poglobljeno pogovarjal. Hranim nekaj foto-
grafij, kjer je zapisana svetloba tistih lepih dni,
ki so se ponavadi končali šele sredi noči
ali zjutraj naslednjega dne ali zjutraj naslednje noči,
po vseh okroglih mizah in praznovanjih uspešno odigranih predstav
in strastnih pogovorih o gledališču kot svetišču in igrišču in osebnem
pristanišču,
o gledališkem odru kot odprtosti, o dramskem tekstu kot poetiki
in etiki in kritiki ...
Vrhunec te usmeritve je bila premiera drame *Disident Arnož in
njegovi* Draga Jančarja
v režiji Zvoneta Šedlbauerja januarja 1982. A to smo zmogli le še
z zadnjimi močmi. Po izteku direktorskega mandata Poldeta Bibiča,
ki je s svojimi širokimi rameni, odprtostjo ter igralsko priljubljenostjo

ščitil Ladotovo gledališko poetiko, so se stare sile spet zbrale in šle v ofenzivo, da bi ponovno ideološko zaprle in zatrle odprtost odra. Lado se je pokončno držal, a je bil čedalje bolj osamljen, mene so zdriblali iz teatra ... Prelomen trenutek zatrtja Kraljevega umetniškega koncepta je bila prepoved igre *Jaslice* Zdravka Duše, ki naj bi jo v Mali Drami režiral mladi

Vinko Möderndorfer.

Na prvi bralni vaji, ko sem ob Kraljevi navzočnosti kot dramaturg razlagal besedilo, je igralska ekipa izvedla udar zoper nemoralnost teksta.

Lado je mirno, a odločno zagovarjal kvaliteto tega dramskega besedila in Vinkovega režijskega koncepta. Neimenovana igralka je nato izjavila:

»Jaz nisem kurba, ne bom igrala kurbe!« – Odvrnil sem: »Kolikor mi je znano, morilka tudi niste, Lady Macbeth bi pa igrali!«

Zbrana igralska ekipa, okrepljena s predstavniki nove direkcije, Delavskega sveta in sindikata, je izbruhnila v strastno, strašno, samoupravno zaklinjanje zoper družbene sovražnike, čarovnice in črne mačke ...

Nato je preiskovalni sodnik povabil na zaslišanje Kralja kot umetniškega vodjo, Petra Božiča kot člana Programskega sveta Drame in mene kot dramaturga.

Tisto jutro sva z Ladotom šla k mojemu očetu Anteju, ki je imel bogate izkušnje s policijo, sodišči in zapori, saj je bil kar 23-krat zaprt. Po navodila. Moj oče je kritično premeril Ladota in pozorno poslušal njegove besede

ter z odliko ocenil Ladotov umetniški vtis. Moja ocena je bila nezadostna, saj sem oblekel napačen kostum – maturantsko obleko, ki je sicer nikoli

nisem nosil. »Čuk na palici,« mi je s kritičnim smehom rekel, »nikar ne dovoli

nobene prednosti sodniku! Zanj ne smeš obleči te šik obleke, če je sicer ne nosiš. Če boš pred njim slavnostno oblečen, boš njega počastil, sebe pa ponižal. Nisi v šoli! ...«

»Ali je potemtakem revolucija samo vprašanje kostumografije?«

sva se z Ladotom spraševala, ko sva v skladu s kostumografskimi napotki

prakomunista Anteja šla k preiskovalnemu sodniku, v Srce Zveri,
na Miklošičevo,
Lado in jaz. Lado oblečen gosposko, ker je bila to njegova naravna
drža,
jaz pa v strganih kavbojkah in puliju iz stare volne. In ko se nama je
pridružil še Peter Božič, ki je bil zmeraj in povsod Peter Božič,
preiskovalni sodnik ni imel nikakršne šanse, da bi nas naprej
preganjal.
Cinično se je smejal in ustavil kazenski postopek. *Jaslice* Zdravka
Duše
pa so ostale neformalne prepovedane, čez čas jih je Vinko režiral v
Gleju ...
Veliko smo se tistega sodnega dne presmejali, ko smo z obilico
vina in pira
proslavljali zmago. Pirovo ... Na dnu smeha smo čutili senco
strahu in nemira.
Vedeli smo, da se je Ladotova umetniška usmeritev Drame
nepovratno iztekla ...
Po tem junaškem porazu, ki se je v zgodovinski perspektivi izkazal
kot moralna in umetniška zmaga, sem se jaz vrnil med verze,
Lado Kralj pa na večno nedrje matere Univerze.
Dokončal je doktorat in nadaljeval prekinjeno univerzitetno kariero
na Oddelku za primerjalno književnost in literarno teorijo
Filozofske fakultete,
kjer sem se mu čez čas pridružil tudi sam. Seveda je ostal povezan z
gledališčem,
saj je predaval gledališko zgodovino in teorijo, s tem pa nadaljeval
pionirsko delo
svojega očeta Vladimirja.

Lado Kralj je bil osebnost vélike sinteze umetniške prakse in teorije.
Sledeč dramaturški teoriji svojega očeta je uvajal v teatrologijo
sodobne teoretične impulze strukturalne lingvistike, semiologije in
psihoanalize.
Spominjam se gostovanja Anne Ubersfeld, avtorice prelomne knjige
Lire le théâtre,
na Filozofski fakulteti in nadvse plodnih diskusij ob bogato obloženi
večerji.

Lado je bil radoveden v izvornem, etimološkem pomenu besede:
rado-veden,

rad je vedel, tako na polju literarne vede kot literarne besede. In vedel
je celo več:
da je prava vednost prav v čudenju, v radovednosti, v uvodni besedici
RAD.

Z gledališčem je bil Lado vse življenje povezan tudi osebno, tako
rekoč intimno.
V mladosti sta prijateljevala z Dušanom Jovanovićem in sta veljala
za najbolj radikalna režiserja eksperimentalnega gledališča v njegovi
pionirski fazi.
Poročila sta se z dvema sestrama Zei – Lado z Lado in Dušan z Vido.
Zmeraj sem bil ganjen ob znamenjih Ladotove navezanosti in
nežne skrbi za oba otroka.
Brede žal ni več med nami. Je pa tu Miha s svojima sinovoma,
Ladotovima vnukoma Timom in Benom.
Zgodba Kraljev, kraljevska zgodba gre naprej.

Bila pa je v Ladotovem dramatičnem življenju tudi naravna in višja
sila,
ob kateri je v drugi polovici svojega življenja našel pristan in
nebesno smer.
Tej naravni, višji sili je ime – Jožica Avbelj, ta igralski čudež,
osrednja interpretinja eksperimentalnih odrov od začetka 70-tih let
dalje,
od *Spomenika G* po motivih Bojana Štiha v Jovanovičevi režiji v *Gleju*.
Z nostalgijo se spominjam naših prijateljskih druženj, tistega daljnega
avgusta širokih, smejočih se ust v Dubrovniku, ko smo skupaj
hodili na predstave,
družinskih obiskov, ko je Ladota in Jožico pogosto spremljal Miha,
izletov v naravo ...
Naj na tem sklepnem kraju izrečem, da sta bila Lado in Jožica lep par.
In taka bosta ostala. Ker prav je imela gospa Josipina Debelak,
Grumova Joži:

smrti ni,
naše ljube duše se le preselijo v ljubeč spomin.
In tam bo v nas še naprej žarel Ladotov obraz:
obsijan s prešernim smehom, z ironičnim smehljajem,
s kritično distanco rasnega intelektualca, z rahlo solznimi očmi
literarnega in gledališkega zgodovinarja in teoretika in pisateljskega
praktika,
ure in ure, dneve in noči in leta sklonjenega nad knjige in rokopise,

s široko razprtimi očmi začudenega dečka, navdušenega umetnika,
z bogato dušo, ki ljubi svoja otroka ter eno in edino Jožico
in mi zdaj kritično šepeta: »*Hahaha, Boris, ti si pa res majestetično
patetičen ...*«

Tu si, Lado, lepa, radovedna, vélika duša,
ki nas zdaj gledaš in nas poslušáš
in se nam smehljaš
s stojo na glavi!

Tvoj Boris A.,
iz srca